

DOĞU AVRUPA VE BAĞIMSIZ DEVLETLER TOPLULUĞU ÜLKELERİNİN EKONOMİK DÖNÜŞÜM SÜRECİNDE TEMEL EĞİLİMLER

M .Alper DEMİRBUGAN (*)

Özet: Doğu Avrupa ve Asya'da kolektif sistem içinde yer alan ülkelerde, 1989-1991 yılları arasında politik yönetimlerin değişmesi ve piyasa ekonomisine geçmeye yönelik reform programlarının uygulanmasıyla başlayan süreçte ortaya çıkan temel eğilimler özelleşme, dışa açılma ve gelir dağılımında bozulma biçiminde belirginleşmiştir. Bu eğilimler, hız ve kapsam açısından Doğu Avrupa ve Bağımsız Devletler Topluluğu ülkeleri arasında farklılık göstermektedir. Bu çalışmada söz konusu eğilimler ülke grupları için karşılaştırmalı bir yaklaşımla incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Doğu Avrupa, Bağımsız Devletler Topluluğu, Dönüşüm Ekonomileri

Abstract: In Eastern European and Asian countries which taken place in collective system, basic tendencies emerged during the process which began with changing political leaderships and launching the reform programmes aimed to transition to market economy in the years of 1989 – 1991 are privatisation, opening to the world economy and deterioration in income distribution. This tendencies differ with respect to the countries of Eastern Europe and Commonwealth of Independent States. In this study, tendencies mentioned above are examined for country groups in a comparative way.

Keywords : Eastern Europe, Commonwealth of Independent States, Economies in Transition

I. Giriş

Kolektif ekonomilerin dönüşümü, geleneksel merkezi planlama kurumları işlerliğini yitirirken bunların yerini kapitalist kurumların alması biçiminde gelişen tarihsel bir süreçtir. Bu süreç 1989 –1991 yılları arasında, Doğu Avrupa ve Bağımsız Devletler Topluluğunda yer alan alan ülkelerde politik yönetimlerin el değiştirmesiyle birlikte hız kazanmıştır. Kamu mülkiyetine dayalı merkezi planlama sistemini kaldırarak özel mülkiyete dayalı piyasa ekonomisine geçilmesi yönünde politik kararlılığa sahip yönetimlerin aynı dönemde iktidara gelmesi ve piyasa düzenine geçmeye yönelik kapsamlı reform programlarının uygulanmaya konması bu ülkelerin ortak özelliğini oluşturmuş ve genel olarak 'dönüşüm ekonomileri' olarak adlandırılmışlardır (Fisher ve Gelb 1991:91; Blanchard 1997). Dönüşüm ekonomilerinde uygulamaya konan reform programları esas olarak, makroekonomik istikrar önlemleri, fiyat ve ticaretin serbestleşmesi, özelleştirme ve kurumsal düzenlemeleri içermiştir. Geçtiğimiz 15 yıllık dönemde dönüşüm ekonomileri

(*)Dr. MTA Genel Müdürlüğü Fizibilite D.

bazı ortak eğilimler göstermiştir. Reform programlarının uygulanmasıyla birlikte başlangıçta, dönüşüm ekonomilerinin tümünde çıktı düzeyi büyük ölçüde düşmüş zaman içinde yeniden büyüme sürecine girilmiştir. Büyüme performansında gözlenen bu durumun yanı sıra dönüşüm sürecinde ortaya çıkan temel eğilimler özelleşme, dışa açılma ve gelir dağılımında bozulma biçiminde belirginleşmiştir. Kolektif sistemden özel mülkiyete dayalı piyasa düzenine dönüşümün kaçınılmaz sonucu olarak ortaya çıkan bu temel eğilimler ülke grupları ve ülkelere göre farklılık göstermiştir. Bu farklılık özellikle Doğu Avrupa ve Bağımsız Devletler Topluluğu ülkeleri arasında belirgindir. Doğu Avrupa Ülkeleri içinde ise coğrafi özellikler ve performans göstergelerine göre, Baltık Cumhuriyetleri, Avrupa Topluluğu Ülkeleri, Güney Doğu Avrupa Ülkeleri biçiminde bir ayrışma söz konusudur

Doğu Avrupa Ülkeleri, Hırvatistan, Çek Cumhuriyeti, Estonya, Macaristan, Letonya, Litvanya, Polonya, Slovak Cumhuriyeti, Slovenya, Arnavutluk, Bosna- Hersek, Bulgaristan, Makedonya, Romanya, Sırbistan-Karadağı içermektedir. Bağımsız Devletler Topluluğu Ülkeleri, Ermenistan, Azerbeycan, Beyaz Rusya, Gürcistan, Kazakistan, Kırgızistan, Moldova, Rusya, Tacikistan, Türkmenistan, Ukrayna, ve Özbekistan dan oluşmaktadır. Baltık Cumhuriyetleri, Letonya, Litvanya ve Estonyayı, Avrupa Topluluğu Ülkeleri, Çek Cumhuriyeti, Macaristan, Polonya, Slovak Cumhuriyeti ve Slovenya'yı, Güney Doğu Avrupa Ülkeleri ise, Arnavutluk, Bosna-Hersek, Bulgaristan, Makedonya, Romanya, Sırbistan-Karadağ' ı içermektedir.

II. Büyüme Performansı

2003 yılında dönüşüm ekonomilerinin büyüme hızı dünya ortalamasının üzerinde gerçekleşmiştir. Nüfusa göre ağırlıklandırılmış ortalamaya dayanan tahminlere göre 2003'de dönüşüm ekonomileri için büyüme hızı %5.6, AB ülkeleri ve ABD için ise sırasıyla, %1 ve %3' dür (EBRD 2004a).

Dönüşüm sürecindeki büyüme hızı zaman içinde farklılık göstermiştir. Başlangıçta çıktı düzeyinde 'geçiş dönemi durgunluğu' olarak da adlandırılan büyük bir düşüş kaydedilmiş, bunu üretim faktörlerinin sektörler arasında yeniden dağılımına ve verimlilik artışına bağlı olarak yeniden kazanım ve düzenli büyüme dönemleri izlemiştir. Bu olgu dönüşüm sürecindeki ülkelerin tümünde gözlenmekle birlikte ülke grupları ve ülkelere göre farklı hız ve yoğunlukta gerçekleşmiştir. Dönüşüm ülkelerinde yaşanan durgunluğun büyüklük ve süresi büyük depresyondakinden daha yüksektir. 1929 – 1934 yılları arasındaki büyük depresyon döneminde durgunluk, Fransa, Almanya, İngiltere ve ABD' de sırasıyla, 3, 3, 2 ve 4 yıl sürmüş ve bu ülkelerin çıktı düzeylerindeki toplam düşüşlerde, %11, %16, %6 ve %27 oranlarında gerçekleşmiştir. Bağımsız Devletler Topluluğu ülkelerinde ise 'geçiş dönemi durgunluğu' ortalama 6.5 yıl sürmüş, ve çıktı düzeyi ortalama %50 azalmıştır (World Bank 2002:13).

Doğu Avrupa ve Bağımsız Devletler Topluluğu ülkelerinin dönüşüm sürecindeki büyüme performansına ilişkin genel eğilimler GSMH indeksine dayalı olarak incelenebilir. İndeks değerleri ilgili yıllardaki GSMH'nin 1989 yılındaki satın alma gücü paritesi'ne göre ABD döviz kuruna dönüştürülmesiyle hesaplanmıştır.

Doğu Avrupa ülkelerinde GSMH başlangıçta büyük düşüş göstermiş ve bu eğilim 1993 yılı dolaylarında tersine dönerek büyüme başlamıştır. Doğu Avrupa ülkeleri için nüfus miktarına göre ağırlıklandırılmış ortalama GSMH indeksi 1989'da 100 iken, 1993'de 79, 2004' de ise 115' dir (EBRD 2004a:16). Doğu Avrupa'da en düşük şiddette ve en kısa süreli durgunluk Polonya' da gerçekleşmiştir. Bu ülkede durgunluk iki yıl sürmüştür, ve çıktı düzeyi toplam %12 oranında gerilemiştir. Baltık Cumhuriyetleri, Doğu Avrupa ülkeleri arasında durgunluğun en ciddi biçimde yaşandığı ülke grubunu oluşturur. Bu ülkelerde çıktı düzeyi 6 yıl boyunca ortalama %35 oranında düşmüştür. Bu durum, büyüme performansı açısından Baltık ülkelerini, diğer Doğu Avrupa ülkelerinden çok bağımsız devletler topluluğu ülkelerine yaklaştırmaktadır. Bağımsız Devletler Topluluğu ülkelerinde ise çıktı düzeyinde başlangıçtaki düşüş Doğu Avrupa ülkelerine göre daha yüksek düzeyde gerçekleşmiş ve durgunluk daha uzun sürmüştür. Doğu Avrupa ülkeleri için ortalama durgunluk dönemi ve çıktı düzeyinde toplam düşüş 3.8 yıl ve %22.6 iken, bu değerler Bağımsız Devletler Topluluğu ülkeleri için 6.5 yıl, ve %50.5' dir. 1997'de başlayan yeniden kazanım eğilimi, izleyen yıl Rusya' da yaşanan finansal krizin etkisiyle tersine dönmüş, 2000' den itibaren tekrar yeniden kazanım sürecine girilmiştir. Bu genel eğilimle uyumlu olarak, Bağımsız Devletler Topluluğu ülkeleri için 1989' da 100 olan ortalama GSMH indeksi, 1998' de 54, 2003' de ise 79 değerini almaktadır (EBRD 2004a:16). Doğu Avrupa'nın tersine 2004' de çıktı düzeyi 1989' da ki düzeyden yaklaşık % 20 gibi önemli bir oranda düşüktür. Bağımsız Devletler Topluluğu Ülkeleri arasında en şiddetli durgunluk Ermenistan, Gürcistan ve Moldavya' da yaşanmıştır. Bu ülkelerde toplam çıktı düzeyi, sırasıyla, %63, %78 ve %63 oranında düşmüştür. Beyaz Rusya ve Özbekistan' da ise durgunluk ılımlıdır. Bu ülkeler için toplam çıktıdaki düşüş, %35 ve %18' dir (World Bank 2002).

Büyüme performansı açısından ülke grupları arasında olduğu gibi ülkeler arasında da önemli farklılıklar söz konusudur. Doğu Avrupa ülkeleri arasında, Avrupa Birliği'ne katılan ülkelerin GSMH' ları 1989' daki düzeylerini önemli önemli ölçüde aşmıştır. 2003 yılında reel GSMH indeksi, Polonya, Slovenya, Macaristan, Slovakya ve Çek Cumhuriyeti için sırasıyla 140, 124, 119, 119 ve 113' dür. Güney Doğu Avrupa ülkelerinde ise GSMH düzeyi 1989' daki düzeyin altındadır. Romanya, Hırvatistan, Bulgaristan, Makedonya ve Sırbistan-Karadağ için 2003 yılı reel GSMH indeksi 84,83, 80, 79 ve 48' dir. Baltık Cumhuriyetleri, ortalama 75.5 ile 1989' da ki düzeyin oldukça gerisindedir. Bu ülkelerden sadece Estonya' da 1989' daki düzeye ulaşabilmiştir. Bağımsız Devletler Topluluğu ülkelerinde GSMH düzeyi

1989' daki düzeyin ortalama % 20 altındadır. Sadece Özbekistan, Türkmenistan, Beyaz Rusya ve Gürcistan' da 1989' daki düzeye ulaşılabilmiştir. Bu ülkeler için 2003' de reel GSMH indeksi sırasıyla, 110, 110, 104 ve 101' dir. Rusya ve Ukraynada ise 2003' de reel GSMH, 1989' daki düzeyin %35 ve %45'i kadar gerisindedir (EBRD 2004a:16).

Dönüşüm sürecinde, çıktı düzeyindeki değişim, çıktının sektörel bileşimindeki değişimle birlikte gelişmiştir. Fiyatlar ve dış ticaretin serbestleşmesi ve sert bütçe kısıtının uygulanmasıyla birlikte göreceli fiyat yapısı değişmiş ve kaynak dağılımı hizmet sektörü yönünde değişim sürecine girmiştir. Sanayi sektörü çıktısı önemli oranda gerilerken hizmet sektörü gelişmiştir. Dönüşüm sürecinde çıktının sektörel bileşenlerinin değişimi, ülke grupları ve ülkelere göre farklılık göstermiştir.

1989 yılında Doğu Avrupa ülkeleri için sanayi sektörü çıktısı indeksi 100 iken 2001' de 88' e düşmüştür. Bu düşüş ancak 2000 yılından itibaren sanayi sektöründeki yapısal değişim ve doğrudan yabancı yatırımların etkisiyle tersine dönmüştür. Doğu Avrupa ülkeleri arasında sadece Macaristan ve Polonya 1989' daki düzeyi aşmıştır. Bu ülkeler için 2001' de sanayi indeksi 140 ve 130' dur. Slovakya, Çek Cumhuriyeti ve Slovenya' da ise sanayi sektörü çıktısı 1989' daki düzeyin sırasıyla %9, %13 ve %17 gerisindedir. Güneydoğu Avrupa ve Baltık Cumhuriyetlerinde gerileme daha yüksektir. Hırvatistan, Romanya ve Bulgaristanda 2001' deki sanayi sektörü çıktısı, 1989' daki düzeyden sırasıyla %40, %45 ve %57 oranında düşüktür. Baltık cumhuriyetlerinde ise bu oran ortalama %50' dir. Sanayi Sektörü çıktısındaki gerileme Bağımsız Devletler Topluluğu ülkelerinde çok daha belirgindir. Bu ülkeler için sanayi sektörü çıktısı ortalaması 2001' de 1989' daki düzeyin %37 altındadır. Rusya'da ise sanayi sektörü çıktısındaki gerileme %40' dır (Rathery 2003:5).

Sanayi sektörü çıktısındaki düşüşle birlikte bu sektörün GSMH içindeki payı azalmıştır. 1990' ların başında Doğu Avrupa ülkelerinde GSMH içinde sanayi sektörünün payı ortalama %40 iken, bu oran giderek azalmıştır. 2001' de Macaristan, Polonya, Slovakya ve Slovenya' da bu oran üçde bir düzeyindedir. Buna karşın Rusya'da, sanayi sektörünün toplam çıktı içindeki oranındaki gerileme çok düşük düzeydedir. Bu oran 1991' de %34 iken 2000' de %32' ye düşmüştür (Rathery 2003:7). Bu durum yeniden yeniden yapılanma sürecindeki gecikmenin bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Dönüşüm ekonomilerinde sanayi sektörünün payının azalmasına hizmet sektörünün payındaki artış eşlik etmiştir.

III. Özel Sektör Gelişimi

Dönüşüm sürecinde mülkiyet yapısı hızla özel kesim yönünde değişim göstermiştir. Bu kurumsal değişimle birlikte üretim faktörleri de hızla özel sektöre kaymıştır. 1990' da GSMH içinde özel sektörün payı Polonya ve Macaristan' da ortalama %20, diğer bütün dönüşüm ülkelerinde ise tipik olarak

%10 düzeyindeyken bu oran reform sürecinde hızla değişerek, 1994' de %30'a 2004' de ise %65' e ulaşmıştır. 2004' de dönüşüm ekonomilerinin büyük bir çoğunluğunda GSMH' nin %70' inden fazlası özel sektör tarafından üretilmektedir. Çekoslovakya, Macaristan, Polonya ve Estonya gibi gelişmiş dönüşüm ekonomilerinde bu oran %75' den yüksektir (EBRD 2004b). Türkmenistan ve Beyaz Rusya'da özel sektör üretiminin GSMH içindeki payı ise hala %25' in altındadır. Özel sektör gelişimi Doğu Avrupa ülkelerinde, Bağımsız Devletler topluluğu ülkelerine oranla daha hızlı ilerlemiştir. 1990, 1994 ve 2004' de GSMH içinde özel sektörün payı Doğu Avrupa Ülkeleri için sırasıyla %11, %50 ve %70, Bağımsız Devletler Topluluğu ülkeleri için ise sırasıyla %10, %30, %56' dır (EBRD2004b; World Bank 2002).

Dönüşüm ekonomilerinin özelleşmesi 'yeni özel sektör' ün güçlenmesi ve kamu aktiflerinin özelleştirilmesine dayalı olarak gelişmiştir.

Özel girişimcilerce yeni firmaların oluşturulması ve var olanların genişletilmesine dayanan yeni özel sektör' ün ekonomideki payı reform sürecinde hızla büyümüştür. Johnson vd.(1997), Doğu Avrupa ve Bağımsız Devletler Topluluğu ülkeleri için GSMH içindeki yeni özel sektör payını, 1995 yılı verileriyle GSMH içindeki özel sektör payından, özelleştirilen sektör payını çıkararak kabaca %41 ve %23 olarak tahmin etmiştir. 1995 yılı dolaylarında söz konusu ülke grupları için GSMH içindeki özel sektör payının yaklaşık olarak %50 ve %30 olduğu göz önünde bulundurulduğunda ekonomilerin özelleşmesinin büyük ölçüde yeni özel sektör faaliyetindeki artıştan kaynaklandığı anlaşılabilir.

Doğrudan satış, çalışanlara devir ve kitle özelleştirmesi Doğu Avrupa ve Bağımsız Devletler Topluluğu ülkelerinde uygulanan başlıca özelleştirme yöntemlerini oluşturmuştur. Bir sermaye özelleştirmesi biçimi olan doğrudan satış yöntemi, kamu mülkiyetindeki anonim şirketin bütün veya bir kısım hisse senedinin özel kişi yada kuruluşlara satışı olarak tanımlanabilir. Çalışanlara devir yönteminde ise genellikle tasfiye kapsamında, devlet işletmeleri aktiflerinin tamamen ya da kısmen, finansal kiralama ya da doğrudan satış yolu ile işçi ve yöneticilere satılması öngörülmektedir (Ernst vd. 1996:107). 'Kupon özelleştirmesi' olarak da adlandırılan kitle özelleştirmesinde, bireylere, anonim şirketlere dönüştürülen kamu kuruluşları hisseleriyle değiştirilmek üzere sembolik bir nominal değer üzerinden kupon dağıtılır (Lieberman 1997:1). Bu yöntemlerin göreceli önemi ülkelere göre farklılık göstermiştir. Dönüşüm sürecinde yer alan 25 ülkeden 19' unda kitle özelleştirmesi, birincil ya da ikincil yöntem olarak uygulanmıştır. Çalışanlara devir 9 ülkede birincil 6 ülkede ise ikincil yöntem durumundadır. Doğrudan satış ise sadece 5 ülkede birincil yöntem olarak uygulanmakla birlikte bu grup, Estonya, Macaristan, Polonya, Slovak Cumhuriyeti ve Bulgaristan gibi büyük çoğunluğu reform sürecinde en ileri düzeye ulaşmış ülkelere oluşmaktadır (EBRD 1998). Doğu Avrupa ve Bağımsız Devletler Topluluğu ülkelerinde özelleştirme uygulamasına, dönüşüm sorununun doğasından kaynaklanan kendine özgü koşulların hakim

olduğu bir ortamda başlanılmıştır. Dönüşüm ekonomilerinde özelleştirme, ağırlıklı olarak sanayi sektöründe yer alan devlet mülkiyetindeki çok sayıda işletmenin özelleştirilmesini içerir. Bu ülkelerde toplam iç tasarruflar, sunulan aktiflerin satın alınabilmesi için gerekli olan düzeyin çok altındadır. Doğrudan yabancı sermayenin nadiren sağlanabilmesi söz konusudur. Çoğu yeni kurulan dönüşüm sürecindeki devletlerin özelleştirmeye uygun kurumsal yapıyı oluşturabilme ve yönetebilme kapasitesi tartışma konusudur.

Dönüşüm ekonomilerinin çoğunda sınırlı sayıda işletme ihale ya da halka arz yöntemiyle özelleştirilmiştir. Bu tip satışlar, ilke olarak yabancı ve yerli alıcılara yönelik olmakla birlikte sadece Macaristan ve Estonya'da satışa sunulan devlet işletmeleri aktiflerinin önemli bir bölümü yabancı girişimcilere satılabilmektedir. Macaristan'da özelleştirilen aktiflerin %20'si Estonya'da ise %50'si yabancılar tarafından satın alınmıştır (Estrin 2001:11). Doğrudan satışlarda başlıca yerli alıcıları, firmanın işleyişine ilişkin iç bilgiye sahip olan yönetici ve çalışanlar oluşturmuştur. Çalışanlara devir ya da iç özelleştirme (insider privatisation) olarak da adlandırılan ve mülkiyetin yönetici ve işçiler tarafından kontrol edildiği bu tip özelleştirme bazı hükümetlerce özendirilmiştir. Romanya buna tipik bir örnek oluşturur. Doğrudan satış ve çalışanlara devir yöntemlerinin uygulanmasında karşılaşılan problemler, Doğu Avrupa ve Bağımsız Devletler Topluluğu ülkelerinin çoğunu dönüşüm ekonomilerine özgü bir yöntem olarak ortaya çıkan 'kitle özelleştirmesi' ne yöneltmiştir. Bu yöntem de devlet aktiflerini satın almaya yeterli nominal değerdeki yeni aktiflerin özel kesime dağıtılması ön görülür. Böyle bir uygulamayla geniş ölçekli para yaratılmasından ve dolayısıyla bunun enflasyonist etkisinden kaçınabilmek için yeni aktiflerin transfer edilememesi ve devlet aktiflerinin satın alınması dışında her hangi bir işlemde kullanılmaması ön koşul durumundadır. Bu yöntem yaygın olarak birim değerdeki özelleştirme kuponları ve sertifikaları yoluyla uygulanmıştır(Estrin 2001:12). Kitle özelleştirmesi, devlet mülkiyetinin tüm yapıya hakim olduğu ve toplam iç tasarrufların yetersiz kaldığı dönüşüm ekonomileri için mülkiyet yapısının hızla değişmesini sağlayan bir çözüm olarak ortaya çıkmıştır.

Dönüşüm sürecindeki özelleştirme uygulamasında belirginleşen temel eğilimler hız ve mülkiyet bileşimindeki değişim açısından incelenebilir. Doğu Avrupa ve Bağımsız Devletler Topluluğu ülkelerinde büyük ölçekli firmaların özelleştirilmesi yavaş bir hızla ilerlemiştir. 2000 yılına kadar sadece Bulgaristan, Çekoslovakya, Estonya, Macaristan ve Slovakya'da büyük ölçekli işletmelerin aktiflerinin %50'den fazlası özelleştirilebilmiştir. Özelleştirme uygulamasında belirginleşen diğer bir durum ise, dönüşüm ekonomilerinin çoğunda büyük ölçüde özelleştirme gerçekleştirilmiş olsa bile devletin özelleştirilen firmaların hisselerinin önemli bir bölümünü kontrol etmesidir. Örneğin Rusya'da 1995'de devlet, özelleştirilen firmaların %37'sinde hisselerin %20'sinden, %14'ünde ise hisselerin %40'ından daha fazlasını elinde tutmuştur. Sadece özelleştirilen firmaların %50'sinin tüm hisseleri

özelleştirilmiştir (EBRD 2004). Bennet vd.(2001)'ce 1999' da dönüşüm ekonomilerinin tümündeki özelleştirilen firmalarda yapılan anket çalışmasından edinilen verilere dayanılarak hazırlanan raporda, 23 ülkeden 20' sinde devletin özelleştirilen firmaların bir kısım hissesini muhafaza ettiği vurgulanmaktadır. Devlet özelleştirilen firmalarda ortalama olarak %20 oranında hisseyi elinde tutmaktadır. Çek Cumhuriyeti, Macaristan ve Letonya gibi dönüşüm sürecinde ileri noktada bulunan ülkelerde bu oran ihmal edilebilir düzeydedir. Arnavutluk, Beyaz Rusya, Gürcistan, Litvanya, Polonya, Romanya, Rusya ve Ukrayna' da devletin payı %15' den, Bulgaristan, Hırvatistan, Slovenya ve Özbekistan' da ise %30' dan yüksektir (Bennet vd.2001).

IV. Dışa Açılma

Doğu Avrupa ve Bağımsız Devletler Topluluğu ülkeleri dönüşüm sürecinde dünya ekonomisiyle büyük bir hızla bütünleşmiştir. 1990'dan önce dünya ekonomisiyle sınırlı biçimde ilişkide bulunan ve büyük ölçüde izole olmuş bir ticaret bloğu oluşturan dönüşüm ekonomileri 15 yıl sonra, yaklaşık olarak ürettikleri ve tükettikleri mal ve hizmetlerin yarısından fazlasını ihraç ve ithal etmektedir. Uluslar arası bütünleşme düzeyi ülke grupları ve ülkeler arasında farklılık göstermiştir. Dünya ekonomisiyle bütünleşme, büyük çoğunluğu Avrupa Birliği üyesi olan Doğu Avrupa Ülkeleri ve Baltık Cumhuriyetleri'nde, Güney Doğu Avrupa ve Bağımsız Devletler Topluluğu ülkelerine oranla daha kapsamlı ve hızlı biçimde gelişmiştir. Ülkelerin Dünya ekonomisiyle bütünleşme düzeyleri, 'toplam dış ticaret oranlarının' yani, ihracat ve ithalat toplamlarının GSMH içindeki oranlarının karşılaştırılmasıyla ölçülebilir (Elborgh 2003). Doğu Avrupa Ülkeleri arasında Avrupa Birliğine üye ülkeler, dış açılma sürecinde önemli ilerleme kaydetmişlerdir. 1995 yılında bu ülkelerde dış ticaretin GSMH' ya oranı %35 iken 2002' de %55'e yükselmiştir. Güneydoğu Avrupa Ülkelerinde dünyayla bütünleşme süreci çok daha yavaş ilerlemiştir. Bu ülkeler için ortalama dış ticaret oranı 1995 –2002 döneminde %20' den %22' ye yükselmiştir. Bağımsız Devletler Topluluğu ülkelerinin dış ticaret oranı aynı dönemde ortalama %15 düzeyinde seyretmiştir. Bununla birlikte 2002 yılında Güneydoğu Avrupa ülkeleri ve Bağımsız Devletler Topluluğu ülkelerinin dış açılma düzeyi bazı Güney Amerika devletlerinin oluşturduğu MERCOSUR ülkeleriyle aynı düzeydedir. Avrupa Topluluğu Ülkeleri ve bazı güneydoğu Asya devletlerinin oluşturduğu ASEAN ülkeleri ortalamasının ise çok altındadır. Avrupa Topluluğu, MERCOSUR ve ASEAN ülkeleri için ortalama dış açılma oranları sırasıyla, %65, %15 ve %65' dir (EBRD 2003:75). Dönüşüm sürecinde ihracat ve ithalatın göreceli olarak gelişimi de ülke gruplarına göre farklılık göstermiştir. 1994-2002 döneminde ihracat hacmi Doğu Avrupa, Baltık Cumhuriyetleri ve Bağımsız Devletler Topluluğu ülkelerinde sırasıyla %100, %128 ve %60 oranında artmıştır. Bu dönemde aynı ülke gruplarının toplam ithalat değerindeki artış ise sırasıyla, %118, %70 ve %29' dur(Rathery 2003). İhracat ve ithalatın artış eğiliminde

gerçekleşen bu gelişme Doğu Avrupa ve Baltık ülkelerinde ödemeler dengesi açığının başlıca nedenini oluşturmuştur. Tersine, Bağımsız Devletler Topluluğu ülkelerinde ticaret fazlası gerçekleşmiştir. Bu fazlalık büyük ölçüde petrol ürünleri ihracatının toplam ihracat içindeki payının yüksekliğinden ve petrol fiyatlarında gözlenen artıştan kaynaklanmıştır. Dönüşüm ekonomilerinde büyümenin başlıca kaynağı olarak ortaya çıkan dış ticaret aynı zamanda bu ülkeleri uluslararası ekonomik konjonktüre karşı çok duyarlı hale getirmiştir.

Dış dünyayla çok az ilişkide bulunmaya uygun biçimde güçlü bölgesel iş bölümü ve ihtisaslaşmayla karakterize edilen CMEA içinde yer alan Doğu Avrupa ve Bağımsız Devletler Topluluğu ülkelerinin ticareti, otarşik düzenlemelerin ortadan kalkmasıyla birlikte hızla yön değiştirmiştir. Dönüşüm ekonomilerinin ticareti CMEA alanından OECD ülkeleri ve diğer global piyasalar yönünde önemli değişim göstermiştir. Bu değişimin boyutu ülke gruplarına göre farklılık göstermiştir. Ticaretin yönündeki değişim özellikle Doğu Avrupa ülkelerinde çok belirgindir. 1989' da bu ülkelerin gelişmiş ülkelere ihracatının toplam ihracat içindeki payı %43 iken bu oran 2001' de %75'e çıkmıştır. 1989' da bu ülkeler, %26'sı Sovyetler Birliğine olmak üzere toplam ihracatlarının %45' ini CMEA ülkelerine yapmaktaydılar. 2001 yılında ise Doğu Avrupa ülkelerinin Bağımsız Devletler Topluluğu ve diğer Doğu Avrupa ülkelerine yaptıkları ihracat, toplam ihracatın sadece %5' ve %14' ünü oluşturmaktaydı (Rathery 2003:7). İhracatın yönünde gözlenen bu bu değişiklik, ithalat için de geçerlidir. 1989-2001 döneminde gelişmiş ülkelere yapılan ithalatın Doğu Avrupa ülkelerinin toplam ithalatı içindeki payı %44' den %67' ye çıkarken, diğer Doğu Avrupa ülkeleri ve Bağımsız Devletler topluluğundan yapılan ithalat için bu oran sırasıyla %19' dan %11' e ve %24'den %11' e düşmüştür. 2001' de Avrupa Birliği Doğu Avrupa ülkelerinin toplam ithalatının %58' ini, ihracatının ise %67' sini karşılamaktadır. Bu dönemde gelişmekte olan ülkelerle yapılan ticaretin payı yaklaşık olarak %50 azalmıştır. 2001' de bu ülkelerin Doğu Avrupa ülkelerinin ithalatı ve ihracatı içindeki payı %5 ve %11' dir. Doğu Avrupa ekonomilerinde 1989' dan bu yana gözlenen ticaretin coğrafi dağılımındaki değişim nedeniyle bu ülkeler 1990' ların başlarında global ekonomide yaşanan durgunluktan daha şiddetli, 1998' de Rusya'da yaşanan 'ruble' krizinden ise sınırlı biçimde etkilenmişlerdir. Rusya'daki ticaretin yönünde de Doğu Avrupa' ya benzer biçimde fakat daha düşük ölçekte değişim gerçekleşmiştir. 2001' de Rusyanın toplam ticaret hacmi içinde Avrupa Birliği, Bağımsız Devletler Topluluğu ülkeleri ve Doğu Avrupa ülkelerin payı sırasıyla %37, %20 ve %11'dir (Rathery2003:8).

Kolektif ekonomiden piyasa ekonomisine geçiş sürecinde, ticaret akımlarının coğrafi dağılımının yanı sıra ticarete konu olan malların bileşimi de hızla değişmiştir. Düşük emek maliyetinden yararlanmak isteyen çok uluslu şirketlerin doğrudan yatırımlarını dönüşüm ekonomilerine yönlendirmeleriyle bu gelişme hız kazanmıştır. Tekstil ve ayakkabı gibi emek yoğun sektörlerin gelişimi, düşük emek maliyeti ile açıklanabilir. Dönüşümden önce, bazı temel

sanayi ürünleri ve ham madde ihraç eden Doğu Avrupa ülkelerinde giderek belirli piyasaların talebine dönük malların ihracatı hızlanmıştır. 2001'de Arnavutluk, Bosna-Hersek, Makedonya, Bulgaristan, Sırbistan – Karadağ, Romanya, Hırvatistan'ı kapsayan Güney Doğu Avrupa ülkelerinin toplam ihracatının %20' sini tekstil ve konfeksiyon, %10' unu ise ayakkabı oluşturmaktadır. Doğu Avrupa ülkeleri ihracatı içinde otomotiv endüstrisinin payı %12' dir. Bu sektörde Çek Cumhuriyeti, Macaristan ve Slovenya önemli yere sahiptir. Elektrik malzemeleri ve donanımı Çek Cumhuriyeti, Macaristan ve Slovenya' nın ihracatının %10'unu oluşturmaktadır. Doğu Avrupa ülkeleri arasında, demir çelik endüstrisi ürünleri ihracatı sadece Slovakya, Makedonya ve Romanya'da önemli rol oynamaktadır. Bu ülkelerin toplam ihracatı içinde demir çelik ürünlerinin payı sırasıyla, %13, %20 ve %10' dur (Rathery 2003:8). Doğu Avrupa Ülkelerinin tersine, Bağımsız Devletler Topluluğu ülkelerinde ihracat hala hammaddeye dayalıdır. 2001' de Rusya, Azerbaycan ve Gürcistan'ın toplam ihracatı içinde ham petrolün payı sırasıyla, %32, %21 ve %23' dür. Rusya ve Ukrayna'nın ihracatında demir ve demir dışı metallerin payı %20 ve %15' dir. Moldavya, Gürcistan ve Ukrayna'nın ihracatında demir çelik endüstrisinin payı ise %20, %20 ve %27' dir (EBRD 2004a).

V. Gelir Dağılımında Bozulma

Doğu Avrupa ve Bağımsız Devletler topluluğu ülkeleri reform sürecinin başlangıcında dünyada gelir dağılımındaki eşitsizliğin en düşük düzeyde olduğu ülkeleri oluşturmaktaydılar. Dönüşüm sürecinde bu ülkelerdeki gelir dağılımı eşitsizliği hızla artmıştır. Bu artış ülke gruplarına göre farklılık göstermiştir. Gelir dağılımındaki bozulma Gini katsayısı yardımıyla izlenebilir. Gini katsayısı, veri bir gelir dağılımının mutlak eşitlik veya mutlak eşitsizliğe ne derece yakın olduğunu gösteren bir ölçüttür. Katsayı sifira yaklaştıkça gelir dağılımı mutlak eşitliğe yaklaşır, aksine 1' e doğru gittikçe mutlak eşitsizliğe yaklaşmış olur (Thirlwall 1989:30). Doğu Avrupa ve Baltık ülkelerinde gelir dağılımındaki bozulma göreceli olarak daha düşüktür. Bu ülkelerde 1987 – 1998 döneminde Gini katsayısı ortalaması 0,23' den 0,33' e yükselmiştir. Macaristan ve Çek Cumhuriyeti için Gini katsayısı 1987' de 0,21 ve 0,19 iken bu katsayı yaklaşık on yıl sonra aynı ülkeler için 0,25 ve 0,24 değerini almaktadır. Buna karşın, Bağımsız Devletler Topluluğu ülkelerinde gelir dağılımındaki bozulma çok daha yüksek düzeydedir. Bu ülkeler için ortalama Gini katsayısı 1987-1998 döneminde 0,28' den 0,46' ya yükselmiştir. Aynı dönemde Gini katsayısı Rusya için iki misli artarak 0,26' dan 0,47' ye, Ermenistan için ise yaklaşık üç misli artarak 0,27' den 0,61' e yükselmiştir (World Bank 2002).

Dönüşüm sürecinde gelir dağılımındaki bozulmanın nedenlerinin göreceli önemi ülke gruplarına göre farklılık göstermektedir. Dünya bankasının gerçekleştirdiği bir çalışmaya (World Bank 2000) göre, Doğu Avrupa ülkelerinde gelir dağılımındaki eşitsizlikteki artışı büyük ölçüde açıklayan

etmenleri; eğitim düzeyinin getirisindeki artış, ücret farklılaşması ve özel girişimciliğin getirisindeki artış gibi piyasa ekonomisine geçişin göstergesi sayılan gelişmeler oluşturmaktadır. Bağımsız Devletler Topluluğu ülkelerinde ise eğitim düzeyinin getirisi ve ücret farklılaşması gelir dağılımındaki bozulmanın çok küçük bölümünü açıklamaktadır. Eğitim düzeyinin getirisindeki artış, Slovenya ve Macaristan' da gelir dağılımındaki bozulmanın sırasıyla %20 ve %15' ini Ermenistan, Gürcistan, Kırgızistan, Moldavya ve Rusya' da ise %5' inden azını açıklamaktadır. Söz konusu çalışmaya göre, bağımsız Devletler Topluluğu ülkelerinde gelir dağılımı eşitsizliğindeki artış büyük ölçüde yaygın biçimdeki yolsuzluk ve rantçı faaliyetlerden kaynaklanmaktadır. Gelir dağılımı eşitsizliğiyle yolsuzluk düzeyindeki yükseklik arasında yüksek korelasyon vardır(World Bank 2000).

Sonuç

Dönüşüm sürecinde yer alan ülkelerin tümünde çıktı düzeyinde, reform programlarının uygulanmasıyla birlikte geçiş dönemi durgunluğu olarak da adlandırılan bir düşüş kaydedilmiş, zaman içinde kazanım sürecine girilmiştir. Çıktı düzeyindeki değişim ülkelere göre farklılık göstermiştir. Büyüme performansındaki farklılık özellikle Doğu Avrupa ve Bağımsız Devletler Topluluğu Ülkeleri arasında belirgindir. Durgunluğun süresi ve büyüklüğü, Bağımsız Devletler Topluluğunda Doğu Avrupa' ya oranla iki misli yüksektir. Doğu Avrupa Ülkelerinin ortalama GSMH' sı 1990' ların sonunda başlangıçtaki düzeyine ulaşırken, Bağımsız Devletler Topluluğu'nda 2004 yılında hala başlangıç düzeyinin altındadır. Dönüşüm sürecinde ortaya çıkan temel eğilimler ekonominin özelleşmesi, dışa açılma ve gelir dağılımında bozulma biçiminde belirginleşmiştir. Bu eğilimler de büyüme performansına benzer biçimde ülke grupları arasında farklılık göstermektedir. Özelleşme açısından dikkat çeken durum, belirli bir özelleştirme yöntemine bağlı olmaksızın dönüşüm ekonomilerinin tümünde özel mülkiyetin ve üretim kapasitesinin gelişmesidir. GSMH içinde özel sektör payının artış hızı Doğu Avrupa ülkelerinde Bağımsız Devletler Topluluğu Ülkeleri'ne oranla daha yüksektir. Dönüşüm ekonomilerinde dış ticaret; coğrafi dağılım, hacim ve bileşim açısından dışa açık piyasa ekonomisi doğrultusunda değişim göstermiştir. Bu değişimin hızı ve derinliği Doğu Avrupa ülkelerinde daha yüksektir. Reform programları dönüşüm sürecindeki ülkelerde gelir dağılımı ve yoksulluk düzeyini olumsuz biçimde etkilemiştir. Gelir dağılımındaki bozulmanın büyüklüğü Bağımsız Devletler Topluluğu Ülkeleri'nde Doğu Avrupa ülkelerine göre oldukça yüksektir.

Kaynaklar

Bennet, J.,S.Estrin ve J.Maw (2001), Mass Privatisation and Partial State Ownership of Firms in Transition Economies, Discussion Paper no:2895, Centre For Economic Policy Research.

- Blanchard, O.J.(1997), *The Economics of Post-Communist Transition*. Oxford:Clarendon Pres.
- Elborgh,W.K. (2003), 'Of Openness and Distance .Trade Developments in the Commonwealth of Independent States. 1993 -2002', IMF Working Paper.
- Ernst, M., M. Alexev ve P, Marer. (1996), *Transforming the Core: Restructuring Industrial Enterprises in Russia and Central Europe*, Westview Pres Inc. Colorado.
- Estrin, S. (2001), *Competition and Corporate Governance in Transition*, William Davidson Institute Working Paper Nr.431, WDI, University of Michigan, Michigan.
- European Bank For Reconstruction And Development(EBRD). (2004a), *Transition Report Update 2004*, EBRD, London.
- European Bank For Reconstruction And Development(EBRD). (EBRD). (2004b), *Transition Report 2004*, EBRD, London
- European Bank For Reconstruction And Development(EBRD). (2003), *Transition Report 2003*, EBRD, London
- European Bank For Reconstruction And Development(EBRD). (1998), *Transition Report 1998*, EBRD, London
- Fischer,S. ve A. Gelb (1991) 'The process of Socialist Economic Transformation', *Journal of Economic Perspectives*, v. 4.
- Johnson, S.D, D. Kaufman ve A, Shleifer.(1997), *Politics and Entrepreneurship in Transition Economies*, William Davidson Institute Working Paper Nr.57, WDI, University of Michigan, Michigan.
- Lieberman,I,W. (1997) 'Mass Privatisation in Comparative Perspective' I, Lieberman, M.Ray, S.N. Stelpan (Ed.), *Between State and Market: Mass Privatisation in Transition Economies*, Studies of Economies in Transformation, nr:23, World Bank.
- Rathery, A. (2003) *EU- Enlargement - What Next in Pan- European Context*, Road Transport Conference, 15-16 May 2003, Budapest.
- Thirlwall, A, P. (1989) *Growth and Development*, MacmillanLtd., London.
- World Bank. (2002), *Transition:The First Ten Years : Analysis and Lessons For Eastern Europe and The Former Soviet Union*, The World Bank, Washington.D.C.
- World Bank. (2000), *Making Transition Work for Everyone:Poverty and Inequality in Europe and Central Asia*, The World Bank, Washington.D.C.